

Történelem és társadalomtudományok

JACQUES REVEL

Az Atelier, közös vállalkozásunk, idestova huszonöt éve létezik. Formája sokat változott az évek során, hiszen a kihívások is folyamatosan módosultak. Változások történtek magyar partnereink körében, akik kezdettől fogva éltették a projektet, de ugyanez igaz a francia barátaink vonatkozásában is: egy új generáció veszi át a korábbi helyét, ami így helyes. De többről is szó van. Párbeszédeink intellektuális és tudományos környezete változott meg, az a tér, amelyhez illeszkednek, anélkül azonban, hogy ennek horderejét mindenkor pontosan felmértük volna. Ez a jubileum nemcsak arra ad alkalmat, hogy mérleget készítsünk a megtett útról. Számomra személyesen sokkal érdekesebb és talán hasznosabb is, hogy azon gondolkodjunk el, vajon mi változott meg körülöttünk.

1.

Nem egyszerű feladat – főleg e rövid írás keretei között – áttekinteni, még ha vázlatosan is, a történelem és a társadalomtudományok közötti kapcsolatokat és a 21. század elején nyíló perspektívákat. Egy ilyen vállalkozás feltehetően minden tudomány esetében komoly kihívást jelent. Az engem foglalkoztató terület vonatkozásában azonban az áttekintést legalább három ok külön is megnehezíti. Először is, a társadalomtudományok (vagy humán tudományok, esetleg humán- és társadalomtudományok, ahogy a francia állami kutatóintézeti hálózat, a Centre National de la Recherche Scientifique, CNRS nevezi) határai bizonytalanok, akárcsak a megnevezésük; országonként változik, néhol például idetartozik a történelem is, ahogy Franciaország esetében, máshol azonban nem. Másodszor, a társadalomtudományok belső egysége nem elég erős, és ez a kezdetektől a mai napig feszültségek, sőt néha kemény viták forrása. Végül pedig a megismerési folyamatok sem váltak igazán egységessé, de ez talán e tudományok lényegéből is következik. Ebben a halmazban egymás mellett találunk erősen formalizált, illetve sztenderdizált eljárásokra épülő tudományokat és olyanokat, amelyek igen különböző, heterogén, sőt vegyes eljárásokat és tudományos nyelvezetet használhatnak;

az előbbire példa a közgazdaságtan, az utóbbira az antropológia, a szociológia és mindenekelőtt a történelemtudomány. Nem akarjuk elhamarkodottan levonni azt a következtetést, hogy a társadalomtudományok halmaza anarchikus vagy nélküli a kohéziót, sem azt, hogy nem befolyásolhatják globális folyamatok; inkább azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalomtudományok szerveződésének összetettsége visszavezethető az egyes tudományok megismerési eljárásainak az egyedi sajátosságaira.

Létezik-e például valamiféle különleges kapcsolat a jelenkori történelemmel foglalkozók és a társadalomtudományok között? Megjegyzem, némi képp ellentmondásosnak tűnhet, hogy erről a kérdésről egy olyan kutató véleményét kérdezik, aki nem szakértője a jelenkori történelemnek, hacsak nem véljük úgy, hogy a historiográfia – de inkább historiográfiákat kellene mondanom – aktuális változásai iránti érdeklődésem a jelen idejű történelemből indul ki, amely természetesen nem teljesen alaptalan feltevés. Nem fogok sokáig időzni ezen az előzetes kérdésen. Amennyire meg vagyok győződve arról, hogy a jelen története specifikus kérdéseket vet fel a források és a módszertan tekintetében, éppannyira nem vagyok meggyőződve arról, hogy egy teljesen különálló, a többtől független történelmet alkotna, hiszen végső soron ez is ugyanazokat az alapproblémákat érinti, elsődlegesen is az időhöz való viszonyunk megalkotását. Mivel történelem és társadalomtudományok viszonyáról van szó, feltételezhetnénk, hogy e közösnek tűnő tárgyakat érintő tudományok – a történelem, a szociológia, az antropológia és a közgazdaságtudomány – könnyebben jutnak azonos nevezőre, vagy legalábbis egyszerűbben ütköztetik eljárásaikat. Azonban korántsem mindig ez a helyzet. Nem mintha nem tudnánk meggyőző példákat említeni ilyesfajta együttműködésekre: nem is annyira ritkák és némelyik kiváló eredményeket hozott. Ezek a sikerek lehetnek egyéniek, de néha egész kutatási területekre kiterjednek: gondolok itt például a történeti emlékezetéről szóló munkákra, amelyek megsokszorozódtak az elmúlt harminc évben. Mindamellet úgy vélem, mégsem ez a meghatározó. Úgy érzem, hogy az elvi előterjesztések és szándéknyilatkozatok ellenére csak tévován került sor a megközelítések ütköztetésére, a kapcsolatok pedig sokszor bizalmatlanok. És tegyük rögtön hozzá, hogy aszimmetrikusak is. A történészek szerény céhe több erőfeszítést tett a társadalomtudományok felé, mint amennyire ez fordított irányban elmondható. Ugyanakkor ez a diagnózis, amely kétségtelenül inkább helyálló Franciaországban, mint Németországban, akár további viták tárgyát képezheti.

Hiba lenne a részemről, ha azt sugalmaznám, hogy az itt vizsgálandó terep bizonyos tekintetben stabilizálódott, hiszen éppen az ellenkezőjéről van szó. Történelem és társadalomtudományok, valamint a köztük fennálló viszonyok a közelmúltban is komoly változásokon mentek keresztül, és éppen ezek jelenthetik számunkra a legjobb kiindulópontot.

2.

Felteszem, senki sem lepődik meg, ha azt mondom – hisz valójában teljesen egyértelmű –, hogy a társadalomtudományok már jó ideje erős örvények között eveznek. Játshatunk a szavakkal: beszélhetünk „válságról” idézőjelben vagy anélkül, „kétségekről”, „bizonytalanságokról” stb. Mindenesetre tény, hogy valami történt, s erről, még ha csak vázlatosan is, érdemes megkísérelnünk számot adni.

Vajon a válság nem meghatározó eleme-e a társadalomtudományok történetének, amióta csak léteznek? Fernand Braudel fél évszázaddal ezelőtt felállított diagnózisa szerint a társadalomtudományok „válságban” vannak, amint azt a „hosszú időtartamról” írt híres cikke (1958) első soraiban olvashatjuk. Ez a szöveg nemcsak megkerülhetetlen referencia, de egyúttal fontos mérföldkő is az általunk vizsgált történetben.¹ Braudel szerint minden tudományágban megjelent az elbizonytalanodás egyrészt önmagára vonatkozóan, másrészt pedig arra nézve is, hogy milyen kapcsolatot ápoljon a többi tudományterülettel. Braudel mindezt nyugtalansággal figyelte, miközben Franciaországban körvonalazódott a strukturalista támadás, amely az elkövetkező tizenöt évet meghatározta. Azt sem lenne nehéz azonban bemutatni, hogy a humán- és társadalomtudományok egész történetét már több mint egy évszázada a „válságok” sorozata jellemzi – ami persze semmiképp sem jelenti azt, hogy ezek a válságok ugyanolyan természetűek lennének, vagy hasonló referenciakeretbe illeszkednének. Éppen erről az oldalról közelítve kísérrelhetjük meg finomítani az elemzést.

A válság érzése, ezzel együtt pedig a társadalomtudományok újrarendződésének szükségessége ismét nagy erővel fogalmazódott meg az 1980-as évek közepétől kezdődően, bár ennek a fokozatos és részleges tudatosulása már nagyjából egy évtizeddel korábban megkezdődött. Ennek a válságnak az értelmezése a legkülönbözőbb formákat öltötte.

Az egyik jellemző típus a teljesen átfogó (és radikális) diagnózis. Egy 1988-as rövid és metsző szövegében Marcel Gauchet egy „a társadalomtudományokat érintő paradigmaváltást” harangozott be.² Egy régi modellt írt le, a „kritikai paradigmáét”, amely egy „fő-tudományág, az egységteremtő szemiotika reményét felvillantó nyelvészet köré rendeződik” és „két referencia-elmélet: a marxizmus és a pszichoanalízis” kíséri. Véleménye szerint ez a paradigma uralta a társadalomtudományokat az 1970-es évek elejéig és „filozófiai kifejeződését

¹ Braudel 1958. [Magyar változatát lásd: Braudel, Fernand 2007: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 163–192. (A Szerk.)]

² Gauchet 1988. Újrakiadva: Simonin–Clastres 1989: 472–480.

a gyanú gondolatában” találta meg. Ennek a modellnek Gauchet szerint a strukturalizmus volt a „legmagasabb rendű kifejeződése”, és a modellel való szakításban „radikális paradigmaváltást” vélt felfedezni, „amely az összes tudományág helyét, eljárásait és tartalmát is érintette. Szervezeti tekintetben (amit inkább intellektuális [...] és nem feltétlenül intézményi értelemben kell venni), ennek leglátványosabb kifejeződése az volt, hogy a történettudomány került a közép-pontba a szociológia és az etnológia rovására [...]. Lényegileg úgy tudnánk ezt megragadni, hogy »a tudatosság visszatéréséről« vagy a »visszatérések« örök félreértését elkerülendő, a cselekvés explicit és elgondolt részének rehabilitációjáról beszélünk.” Nem foglalkozom e diagnózis tárgyalásával, amely számos, és néhány esetben heves vita tárgyát képezte. Csupán a válság átfogó értelmezésének olyan példajaként hozom fel, amely a tudások újrendezését – a szerző szavaival élve – „az érthetőség áthelyezésével” társítja.

Nem Gauchet volt azonban az egyetlen, aki vállalta egy átfogó összegzés kockázatát. Álljon itt példaként egy az övétől teljesen eltérő stílusú megközelítésre Jean-Claude Passeron *Le raisonnement sociologique* (A szociológiai okfejtés) című műve (1991). Ez „a természetes érvelés nem-popperi teréről” szóló esszé kétségtelenül az elmúlt idők egyik legambiciózusabb és véleményem szerint legélelátóbb kísérlete arra, hogy újragondoljuk a társadalomtudományok episztemológiáját a jelen feltételekre adaptálva, és a tudományos közösség széles köre csakugyan így fogadta a szöveget. A szociológus nem elégszik meg azzal, hogy csupán láttelepet adjon a kialakult, bizonytalanságokkal teli helyzetről. Az általa kidolgozott javaslat kiindulópontja, hogy véget ért a társadalomról való tudás eddig uralkodó rendje, ugyanakkor elutasítja azt az episztemológiai anarchiát is, ami egy ilyen helyzet gyakori velejárója. Passeron a korábban Franciaországban, de másutt is uralkodó modellel való szakításra tesz itt javaslatot azáltal, hogy újrafogalmazza a társadalomtudományokat jellemző, de egyben korlátozó, Max Weber-féle historicista tematikát, és részletes kritikával illeti a társadalomtudományoknak a nomologikus értelmezésre való törekvését, nem utolsó sorban pedig a korábrinál igényesebb meghatározását nyújtja tudományos eljárásaiknak.

Ugyanakkor ezen átfogó értékelések mellett, amelyekre gond nélkül találhatunk más példákat is, figyelmet kell fordítanunk a kisebb léptékű diagnózisokra is, amelyek gyakran egyetlen tudományágra összpontosítanak. Elvetve a mérlegkészítést, még inkább az önvizsgálatot, a francia antropológusok például „leltárt” készítettek az 1980-as évek közepén, amely műfaját tekintve nem állt nagyon messze a fentiektől.³ Őszintén szólva nem ritkák azok

³ *L'Homme* 1986. (Különszám.) *A L'anthropologie: états des lieux* (Leltár az antropológiáról) című összeállítás önálló kötetként is megjelent még ugyanabban az évben, ugyanezzel a címmel.

a többé-kevésbé melankolikus, esetleg agresszív hangvételű írások, amelyek a strukturalista időszaktól vett búcsút kísérték. Ilyen írásokkal a történészek sem maradtak adósak. Az *Annales* körének az 1980-as évek végén meghirdetett „kritikai fordulatától” a „válság” tematizálásáig – még ha ezt bizonyos fenntartással tették is –⁴ illetve az olyan munkajavaslatok megfogalmazásáig, amelyek az általános diagnózis egyes elemeire irányultak,⁵ a történettudomány, amely egyébként szokás szerint békés, egy sor felvetést, kérdőjelet fogalmazott meg eljárásaival és programjaival kapcsolatban. Természetesen nem szabad túlbecsülnünk ezek jelentőségét, de nem is lehet szó nélkül elmenni mellettük, már csak azért sem, mert szakítanak egy olyan szakma bizonyosságaival, amelyik kevésbé érzékeny az episztemológiai problémák iránt. Be kell látnunk, hogy jóval általánosabb tendenciával állunk szemben. Az antropológus Gérard Lenclud néhány éve azt fogalmazta meg, hogy az antropológiatörténet „egy különálló kutatási területté kezdett válni” magán a tudományon belül. Ez a megállapítás érvényes a történelemre, a szociológiára, a földrajztudományra, a demográfiára és még további tudományokra is, és egy olyan jelenség, amit nem lehet félreérteni. A kritikai érdeklődésnek ez a felerősödése a tudományok életében egy önreflexív pillanat beköszöntét jelzi.

3.

Mindezek után megkísérelhetjük azonosítani legalább egy részét azoknak a folyamatoknak, amelyek megmagyarázhatják a felvázolt szellemi és tudományos konjunktúrát. Nem egyszerű a feladat, mivel, mint említettük, a vizsgált terep kevésbé egységes, ezért igen eltérő, sőt egymással ellentétes elemeket tartalmazhat. Maga a feladat is ellentmondásos azonban, hiszen amikor a diagnózist összekötik a megoldási javaslatokkal, jelentős a kockázata annak, hogy a rekonstrukció *ad hoc* jellegű lesz. Végül, további nehézséget jelent, hogy nagyon különböző természetű elemek sorára kell rákérdezni, amelyeknek hatása ugyanakkor összeadódhat. Itt csupán azokat említem röviden, amelyek számomra a legfontosabbaknak tűnnek.

Az első kétségkívül a nagy funkcionalista paradigmák eróziója, amelyek nyíltan vagy rejtettebb módon, de a társadalomtudományok programjának háttérében álltak a 19. század vége óta. Nagyon különbözőek voltak: a marxizmus, a strukturalizmus, de a pozitivizmus is jól példázza azokat a nagy integráló építményeket, amelyek – legalább megközelítőleg – egy

⁴ Noiriel 1996 [magyarul lásd: Noiriel, Gérard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudományvá válásáig napjainkig*. Napvilág, Budapest. (A Szerk.)]; Chartier 1998.

⁵ Lepetit (dir.) 1995; Revel (dir.) 1996.

közös elemzési és értelmezési keretbe foglalva biztosították a társadalmi világ átfogó érvényű megragadását és érthetőségét. Csakhogy éppen a társadalomnak mint totalitásnak vagy mint rendszernek a fogalma kérdőjeleződött meg azzal, hogy megingott a haladásba vetett hit. A világot, amelyben élünk, zavarosabbnak, kevésbé átláthatónak érzékeljük. Jólal szerényebbé váltak azok a tudományok, amelyek törekvése e világ megragadása, értelmezése, választott kutatási témáik gyakran lehatároltabbak, és inkább lokális jellegűek. Végso soron megkérdőjeleződött a társadalom „mint természetes, rendszerszerű funkciói és kultúrája által integrált halmaz” ideája.⁶

További nagy jelentőségű változás – véleményem szerint – a kutatási tárgyak és az őket konstruáló, illetve kezelő eljárások egyfajta „történetesítése”. Igaz, ez csak a társadalomtudományok egy részét érinti, és azokat sem egyenlő módon; mindenesetre e fejleménynek jól látható jelei vannak a szociológiában, az antropológiában és bizonyos esetekben a közgazdaságtudományban is.

E kissé túl átfogó fogalommal leírt jelenség valójában egy sor igen összetett kérdést takar. Társadalmainknak a történeti időhöz való viszonya magától értetődő módon befolyásolja a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók tapasztalatát. Immár egy generációnyi idő is eltelt azóta, hogy véget ért a haladáscentrikus időfelfogás korszaka. Nehezen megjósolható jövővel és egy bizonytalansággal teli jellel kell szembesülnünk, s ennek következtében a múlt is átrendeződik. A hosszú, sőt nagyon hosszú időtartam méltóságjeljes evolúciónak helyébe – amelyek keretébe illeszkedőnek vélték a tömegeket érintő és jelentős mértékben önbeteljesítőnek felfogott folyamatokat – most a diszkontinuitás érzete lépett, egy olyan felfogás, amelyben az időt különböző elválasztó vonalak, elágazások tördelik szét (sőt megjelennek hivatkozások a jól vagy rosszul értelmezett káoszelméletekre is). De még ennél is többről van szó. Az, ami manapság rendszeresen visszatérő módon felmerül, magának a kutatói gyakorlatnak a történetisége. Mintegy húsz éve tapasztalhatjuk, hogy ismét előtérbe kerül egy régi weberi téma, ami Franciaországban azért különösen látványos, mert itt Weber nagyon hosszú ideig háttérbe szorult. Ráadásul nem egyszerűen csak a téma felmelegítéséről van szó, mivel egy teljesen új helyzetben nyer értelmet az éppen magunk mögött hagyott századvég kontextusában. A társadalomtudományok munkája történeti tárgyakra irányul, és ezt a munkát magát is a történetiségében fogják fel. A történeti világ leírása, a tények kiválogatása és konstruálása (és természetesen az interpretációjuk) tehát sajátos eljárásokat kíván meg, mindez pedig a tudományos objektivitás másféle, procedurális meghatározására ösztönöz, amelynek egyszerre kell meghaladnia a nomologikus modellt és a relativista

⁶ Dubet–Martuccelli 1998: 17.

empirizmust.⁷ Ebből következik az, hogy a társadalomtudományos reflexiók homlokterében néhány éve maguk a társadalomtudományos eljárások állnak, pontosabban az alternatívként felfogott elemzési minták: modellek versus vizsgálatok, modell versus elbeszélés stb.

Egy ilyesfajta reflexió elkerülhetetlenül további problémákat vet fel. Franciaország esetében például a régi pozitivista hagyománnyal való szakítást jelentheti. De megvan a kockázata, hogy egyfajta relativista félresiklást eredményez, ami végül szkepticizmushoz vezet, mint a *linguistic turn* (amelyet jobb lenne „diszkurzív fordulatnak” nevezni), és amely erőteljesen befolyásolta a humán- és társadalomtudományokat az angolszász világban.⁸ Feltehetőleg ésszerűbb lenne egy szerényebb, mértéktartóbb változatot javasolni. A társadalomtudományok manapság jóval kevésbé kínálnak nagy programokat, mint a múltban. Inkább a kísérletezés különböző formáira szorítkoznak, amelyek nem feltétlenül látványosak, de lehetőséget adnak az eljárások kipróbálására.

4.

Ez a helyzet visszahatott a tudományágak egymással fenntartott kapcsolataira is. Az interdiszciplinaritás kérdése egyidős a társadalomtudományokkal és a 19. század vége óta két lehetséges megközelítés között ingadozott.

Elsőként az a típusú kísérlet említendő, amelyik az egyes tudományos gyakorlatokat egy előírt és egyedülinek tételezett episztemológiai és módszertani modellhez igazítja. Ez az, amit a szociológiai módszer szabályai alapján Durkheim és tanítványai kívántak meghatározóvá tenni egy évszázada, majd az 1960-as évek strukturalista offenzívája idején egy újabb hasonló kísérletnek lehattünk szemtanúi ugyanennek felújított változata előtérbe állításával, hogy csak a francia példánál maradjunk. A másik formula a módszerek átvétele egy szabad interdiszciplináris együttműködés keretében és a tudományok egymás mellett élése a kölcsönös érdekek jegyében. Ez valójában leleményes barkácsolást jelent, amelynek empirikus hatékonyságát és innovatív erejét hetven éven át az *Annales* történettudományos mozgalma bizonyította.

Valószínű, hogy mindkét változat megszűnt lehetséges hivatkozási alap lenni – legalábbis átmenetileg –, hiszen nagyon más módokon ugyan, de mindkettő azon a nem is oly rég még igencsak erős meggyőződésen alapult,

⁷ Passeron 1991.

⁸ Ne feledjük, hogy ez a vita nem új keletű. Bár egy más szintű episztemológiai elvárással, de már a 20. század elején lázba hozta a tudósokat, filozófusokat és tudománytörténészeket.

hogy a tudományágak jól körülírt határokkal rendelkeznek, státuszuk és programjaik világosan elkülönülnek, legalábbis sokkal jobban, mint manapság. Valójában az interdiszciplinaritás, amely már egy bevett eljárásnak tűnt, függetlenül attól, hogy melyik verzióját követjük, ismét problémává vált – de talán ennek mindig is így kellett volna lennie.

Akár azt célozták meg a kutatók, hogy a különféle diszciplínákat egyetlen társadalomtudomány keretében egyesítik, ahogy arra Durkheim törekedett, akár a rugalmasságot és kölcsönös alkalmazkodást hirdették és gyakorolták a tudományok egymás közötti viszonyában, mint Bloch vagy Braudel tette, mindkét törekvés háttérében egyfajta episztemológiai optimizmus állt. Csakhogy ez már a múlté. Helyébe más megfontolások lépnek. Az első csupán látszólag triviális: a tudományágak közötti csere lehetősége azt feltételezi, hogy eléggé különbözzenek egymástól ahhoz, hogy érintkezésüktől valamiféle heurisztikus hozadékot várhassunk. Ebből következően teljes joggal fogalmazódott meg „a korlátozott interdiszciplináris gyakorlat” programja. A javaslat többféleképpen is értelmezhető. Egyrészt jelentheti azt, hogy tényként könyveljük el, miszerint minden tudomány nyitottságának mértéke relatív: a történettudomány szerény és porózus gyakorlatként nyitottabb a külső hatásokra, mint például a közgazdaságtan vagy a kognitív tudományok. Másrészt azt is sugallja, hogy az innovációs mechanizmusok, amelyeknek egy sajátos esetét jelentik az interdiszciplináris transzferek, feltételezik a „potenciálbeli különbségeket” és ezzel együtt a tudományágak eltérő sajátosságainak fenntartását.⁹

Második megállapítás, hogy a diszciplináris kereszteződések immár újrafogalmazott keretek közé illeszkednek. Azt a sokáig meghatározó modellt, amely szerint a kutatásnak nagy, szűz területek úttörő jellegű feltárására kell vállalkoznia, felváltotta egy másik. E modellben egy felvetésnek, vagy egymáshoz kapcsolódó felvetések halmazának a különböző formájú igazolása áll középpontban, egy olyan megismerési gyakorlat keretében, amely a kutató kiinduló várakozásainak újrafogalmazására, a különféle sejtéseinek tisztázására, illetve arra sarkall, hogy a munkahipotézist folyamatosan újradefiniáljuk. Az tehát, hogy az 1970-es években a gazdaságtörténet művelőinek egy igazából csak kicsiny csoportja az ökonometrikus modellekhez fordult, valójában korántsem azt jelentette csupán, hogy kemény kvantitatív módszereket és igen formalizált tudományos nyelvezetet választottak. Az új gazdaságtörténet irányzatának történészeit (*new economic historians*) ez a választás arra vezette, hogy magyarázó modelljeiket

⁹ Lepetit 1999. [A tanulmány magyar változata: Lepetit, Bernard 1992: Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez. *Aetas* (7.) 3. 98–105. (A Szerk.)] Lásd ugyancsak Berthelot 1996.

kontrafaktuális érvelésnek vessék alá, amely teljesen idegen a történészek gondolkodásmódjától, így például azt a kérdést vetették fel, hogy milyen lett volna az Egyesült Államok gazdasági növekedése a 19. században vasút nélkül.¹⁰ Néhány társadalomtudomány – a nyelvészet, az antropológia, a közgazdaságtudomány – vagy pontosabban egynémely művelőjük szembeülése a kognitív tudományokkal lényegében hasonló problémákat vet fel manapság is: hogyan kezeljék, milyen szerepet tulajdonítsanak azoknak a mentális reprezentációknak vagy a hiedelmek egyneműsítő mechanizmusainak, amelyek megalapozzák a racionális választások modelljét?¹¹

5.

Végezetül egy olyan sajátos témát említenénk, amely egy bizonyos időszakban központi szerepet játszott a társadalomtudományok rekonfigurációjában, oly módon azonban, hogy talán annak megértését is lehetővé teszi, miként történnek a dolgok. A cselekvés és a társadalmi szereplők sokáig hiányoztak a társadalmi elemzésekből. A nagy funkcionális modellek, amelyeket fentebb említettünk, nem tették szükségessé a rájuk való hivatkozást ahhoz, hogy számot vessünk a társadalmi világ történéseivel. A történészek struktúrákat és konjunktúrákat akartak megragadni különféle időbeliségekben. A szociológusok funkciókban és intézményekben gondolkodtak, az antropológusok pedig határos eszközökkel rendelkeztek a strukturális elemzésekhez. A társadalmi folyamatokat valamennyien autonómnak tételezték, bármilyen metaforikus modell alapján fejezték is ki dinamikájukat és hatóerejüket: gépek, eszköztár, nyelvi normák, struktúrák, alany nélküli folyamatok. Mindez lehetővé tette egy cselekvő egyén nélküli társadalom elgondolását. Vagy legalábbis egy olyan társadalomét, amely a cselekvő egyénnek csak azt a szerepet hagyja meg, hogy illusztrációja legyen azoknak a mechanizmusoknak, amelyek körülveszik. A gazdaság- és társadalomtörténet, a mentalitástörténet, az uralom szociológiája, az intézmények kritikája, a szociálintropológia hosszú időn keresztül ilyen típusú elemzéseket javasolt. Ezekkel szemben jelentkezett fokozatosan egy „pragmatikus fordulat”, amely a társadalmi gyakorlatokból kiindulva fokozatosan eljutott a társadalmi cselekvők újrafelfedezéséig. Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy ebben a folyamatban meghatározó szerepe volt a jelenlegi társadalomszabályozó intézményeink működési rendellenességeinek.

¹⁰ Andreano–Heffer (dir.) 1977.

¹¹ A reprezentációk antropológiai problémájáról lásd Lenclud 1998. A gazdaság kognitív megközelítésének felvetéséről lásd Walliser 2000.

Egy olyan gépezet általánosan elfogadott képzete helyébe, amely fej nélkül és szabályozottan működik, a társadalom szabályozatlan, szakadásokkal teli reprezentációja lépett, egy olyan világré, amit rejtett racionalitások irányítanak, és amelyek a társadalmi szereplőknek korlátokat szabnak, de egyúttal a választás lehetőségeit is felkínálják számukra. Az itt felmerülő probléma nem az egyéni szabadság teljesen metafizikai kérdése, hanem az egyéneknek a pozícióik és kapcsolataik együttesén alapuló részvétele a társadalmi lét megteremtésében, sajátos időkeretekben.

Ez a pragmatikus fordulat jól kitapintható a legtöbb társadalomtudományban (ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy ebben valamiféle általános megterést kellene látnunk). A mikrotörténelemtől a „nagyság” (*grandeur*) fogalmával operáló szociológiai, vagy a „konvenció” fogalmával dolgozó közgazdaságtudományi irányzatig különféle változatait érhetjük tetten, amelyek eltéréseit az adott tudomány alapvető célkitűzései, belső logikájuk, stílusuk különbségei magyarázzák, de fontos, hogy ezek a változatok többé vagy kevésbé, de mégis kommunikálnak egymással.¹² Nagyon nagy vonalakban megfeleltethetjük ezeket annak a programnak, amely „az emberi cselekedeteket olyan egymást követő szekvenciáknak tekinti, ahol az egyéneknek az egymást követő helyzetekben különféle kompetenciáikat kell mobilizálniuk azért, hogy a körülményekkel való szembesülésüknek megfelelően alkalmazkodjanak az adott helyzethez”.¹³ Az egyénekből kiinduló megközelítésről van tehát szó, amely a cselekvés lényegi változójává teszi az időt (és ebből következően a történetiesítés fent említett jelenségére ad példát). Továbbá ez egy olyan megközelítés, amely középpontjába állítja a normák és gyakorlatok egymás közti viszonyának kérdését, hiszen az előbbieket részt vesznek a társadalmi cselekvés konfigurálásában. Ám nem csupán kényszerítő erejű előírásokról lehet szó: a normák egyúttal erőforrásként is a társadalmi szereplők rendelkezésére állnak. Vagy úgy, hogy az egyének képesek saját céljaik szolgálatába állítani azokat, vagy úgy, hogy a lokális, esetleg általánosabb konvenciók sokaságának olyan elemeire találnak rá, amelyek révén a relációk közti szabályozás lehetővé válik számukra. Általánosabban fogalmazva tehát, a gyakorlatok a normák teremtoiként jelennek meg. Ilyen típusú elemzések tárgyát képezhetik többek között például a jogi gyakorlatok, a munkavégzés, a csere és a viták formái.¹⁴ Mindennek az interdiszciplináris gyakorlatok vonatkozásában az egyik leglátványosabb eredménye a jogtudomány jelentőségének újrafelfedezése és központi helyzetbe kerülése a társadalomtudományok között. Hosszú ideig a jog marginális

¹² Lásd Lepetit (dir.) 1995; Revel (dir.) 1996.

¹³ Boltanski–Thévenot 1991.

¹⁴ Erre számos példa található: Lepetit (dir.) 1995.

volt, azzal gyanúsították, hogy nem több a társadalmat átszövő valódi erőviszonyok burkolatánál, vagy azzal vádolták, hogy manipulálható, de manapság a társadalmi cselekvések és interakciók területeként tekintenek a jogra, olyan keretnek tekintik, ahol a társadalom kitalálása zajlik.

6.

Ez a vázlat nem igényel konklúziót, már csak azért sem, mivel a kutatás számos fontos irányzatának elemzésétől el kellett tekintenie. Így például nem tért ki arra a változatlanul meglévő vonzerőre, amit az erősen formalizált eljárások gyakorolnak néhány tudományra, vagy arra az újraéledő érdeklődésre, amely a társadalmi folyamatok morfológiai megközelítésére irányul. Arra kényszerültünk, hogy mellőzzük a tudástermelés feltételeinek a tárgyalását is, pedig ezek szintén meghatározó szerepet játszanak. Daniel Andler egy, a kognitív tudományokat tárgyaló cikkében a következő prognózist fogalmazta meg: „Fejlődés egy bizonytalanságokkal teli helyzetben.” Szívesen átvinném ezt a kifejezést, akárcsak azt a megállapítását, amely szerint a társadalomtudományok „az alapjaik folyamatos válságában élnek”: „Miről is beszélünk pontosan? Úgy tűnik, hogy mindegyikük egy megfoghatatlan centrum perifériáján helyezkedik el.”¹⁵ Kényelmetlen helyzet? Talán. Arra kell azonban törekednünk, hogy azokra a heurisztikus előnyökre összpontosítsunk, amelyeket a társadalomtudományokat manapság jellemző diszkontinuitásból nyerhetünk.

Fordította: Czoch Gábor és Gyapay Marianna

Hivatkozott irodalom

- Andler, Daniel 1987: Progrès en situation d'incertitude. *Le Débat* (5.) 47. 5–25.
 Andreano, Ralph – Heffer, Jean (dir.) 1977: *La Nouvelle histoire économique. Exposés de méthodologie*. Gallimard, Paris.
 Berthelot, Jean-Michel 1996: *Les vertus de l'incertitude. Le travail de l'analyse dans les sciences sociales*. PUF, Paris.
 Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent 1991: *De la justification. Les économies de la grandeur*. Gallimard, Paris.
 Braudel, Fernand 1958: Histoire et sciences sociales: la longue durée. *Annales ESC* (13.) 4. 725–753.

¹⁵ Andler 1987.

- Chartier, Roger 1998: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétudes*. Albin Michel, Paris.
- Dubet, François – Martuccelli, Danilo 1998: *Dans quelle société vivons-nous?* Éditions du Seuil, Paris.
- Gauchet, Marcel 1988: Changement de paradigme en sciences sociales? *Le Débat* (8.) 50. „Notre histoire: Matériaux pour servir à l'histoire intellectuelle de la France, 1953–1987”, 165–170.
- Lenclud, Gérard 1998: La culture s'attrappe-t-elle? Remarques sur l'idée de contagion des idées. *Communications* (37.) 66. 165–183.
- Lepetit, Bernard (dir.) 1995: *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris.
- Lepetit, Bernard 1999: Propositions pour une pratique restreinte de l'interdisciplinarité. In: uő: *Carnets de croquis. Sur la connaissance historique*. Albin Michel, Paris, 303–313.
- L'Homme* 1986: L'anthropologie: états des lieux. *L'Homme. Revue française d'anthropologie* (26.) 97–98.
- Noiriel, Gérard 1996: *Sur la « crise » de l'histoire*. Belin, Paris.
- Passeron, Jean-Claude 1991: *Le raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*. Nathan, Paris.
- Revel, Jacques (dir.) 1996: *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Gallimard – Éditions du Seuil, Paris.
- Simonin, Anne – Clastres, Hélène 1989: *Les Idées en France, 1945–1988. Une chronologie*. Gallimard, Paris.
- Walliser, Bernard 2000: *L'économie cognitive*. Odile Jacob, Paris.